

חסמים ומשאבים בהתארגנות אקטיביסטית של חסרי דיור בשכונת מצוקה – חקר מקרה של ההתנחלות במקלט

רוני קאופמן¹

המאמר מתאר ובוחר דרכי התמודדות וגיוס משאבים נוכח חסמים אישיים, קהילתיים וחסמי מדיניות, המקשים על התארגנות שמטרתה השגת דיור בר השגה ב"מחוז הילדות". החסמים סווגו כחסמי שיתוף או כחסמי השתתפות. המקרה הנחקר אירע בשכונת שיקום שכונת שבה פעל מנגנון שחייב שיתוף תושבים בפיתוח תוכניות ובקבלת החלטות בנושאים פסיים וחברתיים. ייחודה של ההתארגנות הנחקרת בכך שהחלה כקבוצה לעזרה עצמית לבנייה משותפת, שהוקמה ביוזמה ממסדית, והפכה להתארגנות חוץ ממסדית אקטיביסטית שנקטה אסטרטגיות של קונפליקט ומחאה. בעזרת מערכת מושגית שפותחה על בסיס גישת החסמים וגישת גיוס המשאבים המחקר בוחן מספר סוגיות תיאורטיות ויישומיות: יחסי הגומלין בין חסמים שהקשו ומשאבים שגויסו והשפעתם על דפוס הפעולה וההצלחה של ההתארגנות; הנחיצות, הבעייתיות והתרומה המעשית של שיתוף תושבים חסרי דיור נוכח עוצמת החסמים; עלות ההתארגנות בעקבות גיוס משאבים ממסדיים ופוליטיים. המאמר ממליץ על שילוב בין דפוס פעולה לעזרה עצמית לדפוס פעולה אקטיביסטי ועל שילוב בין מאבק דיור קהילתי למאבק דיור ארצי.

מלות מפתח: שיתוף והשתתפות אזרחית, אקטיביזם קהילתי, דיור בר השגה ודיור ציבורי, עבודה קהילתית, פיתוח ושיקום שכונות

1 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

מבוא

בעיצומו של חורף 1983 פלשה קבוצה של עשרה זוגות צעירים חסרי דיור למקלט חדש שזה עתה נבנה בשכונת שיקום שכונות בירושלים. הזוגות הצעירים, זכאי משרד השיכון, הקימו בשכונה התנחלות שנועדה ללחוץ על משרד השיכון שסירב לתמוך בבנייה חדשה בשכונה ובתוכנית אופרטיבית לבנייה עצמית משותפת, שאותה יזמה ותכננה הקבוצה במסגרת תהליך של שיתוף תושבים (חסון, 1987). כך נכתב בהודעה לעיתונות שהוציאו המתנחלים (בכר, 3 בפברואר 1983):

האם על הקרקע שהפכה ליקרה בעיר ימשיכו לגור בני מוסררה או אנשי רחביה? [...] לא נהפוך לימין משה מספר 2! [...] במסווה של שיקום שכונות מנשלים אותנו מהשכונה. מוציאים עשרות זוגות צעירים ומשפחות ומעבירים אותם למעלה אדומים. מבטיחים לנו בנייה, אבל לא בנו אפילו דירה חדשה אחת. [...] שר השיכון, הבעיות האמיתיות הן בשכונות ולא בהתנחלויות. [...] הכרזנו על השכונה כהתנחלות מתוך תקווה שכך נזכה להעדפת הממשלה.

הביקורת על פרויקט שיקום שכונות ועל סדרי העדיפויות של משרד השיכון זכתה לעניין ציבורי ותקשורתי רחב (שם). הסיבה לכך היתה שפרויקט השיקום נחשב אז לסיפור הצלחה לאומי, ותושבי שכונות המצוקה נחשבו לתומכים מובהקים של מפעל ההתנחלויות וממשלות הימין (עצמון, 1988). ההתנחלות שהתקיימה כחודש פורקה, לאחר שהזוגות הצעירים מהקבוצה וזוגות צעירים אחרים בשכונה זכו לסיוע מוגדל ממשרד השיכון (כהן, 6 במאי 1983). התוכנית לבנייה עצמית משותפת בשכונה אושרה, ושלושה בניינים (סך הכול 24 דירות) נבנו בידי זוגות צעירים חסרי דיור במגרש שהקצה לכך מינהל מקרקעי ישראל (ביגלמן, 1991). לאחר שהסתיים המאבק, התמסדה ההתארגנות הלא פורמלית שהובילה אותו, והפכה לעמותה לשינוי חברתי (קאופמן וגדרון, 2006) שפעלה במהלך שנות ה-80 וה-90 למען תושבי השכונה ותושבי שכונות מצוקה אחרות בישראל.

המקרה הייחודי, שיתואר וינותח בעבודה זו, נמצא מתאים לבחינת שתי השאלות שהמאמר עוסק בהן: מה הם הגורמים המשפיעים על דפוסי הפעילות של התארגנות מקומית של חסרי דיור, ובמה מתבטאת השפעתם? כיצד חסרי דיור החיים בשכונות מצוקה, הנכללות במיזמי התחדשות עירונית, יכולים להתארגן באופן אפקטיבי כדי לקדם דיור בר השגה בשכונתם? הדיון בשאלות אלה בעזרת המקרה הנחקר מיועד לתרום לידע התיאורטי והיישומי המצומצם אודות השתתפות אזרחית ברמה המקומית (צ'רצ'מן וסדן, 2003), ובמיוחד אודות חסרי דיור בשכונות מצוקה.

מאבקים של חסרי דיור, בעיקר זוגות צעירים, שניסו להשפיע על מדיניות דיור ציבורי התנהלו לפני המקרה הנדון ואחריו. אך רובם נשאו אופי ארצי ולא שכונתי. כך, למשל, ארגנה תנועת האוהלים בירושלים, באמצע שנות ה-70, משפחות חסרות דיור מרחבי העיר לפלישות המוניות לדירות ריקות. יש הטוענים שלפעולות המחאה של תנועת האוהלים ותנועת הפנתרים השחורים שקדמה לה היתה השפעה רבה על הקמת פרויקט שיקום שכונות (כרמון, 1999; חסון, 1987). בשנת 1990 הקימו חסרי דיור עשרות מאהלים ברחבי הארץ (המפורסם בהם כונה "מעברת הכנסת"), בדרישה להקלה בקריטריונים לזכאות לדיור ציבורי וכמחאה על סבסוד הדיור שזכו לו העולים ממדינות חבר העמים (דרי, 1992). בטווח הקצר הוביל מאבק זה לפתרונות אישיים לחלק מחסרי הדיור ובטווח הארוך יותר – להקלות בקריטריונים לזכאות לסיוע בדיור (דרי, 1992). בשנות ה-90 נערכו שני מאבקים ארציים: המאבק של דיירי הדיור הציבורי על חובת החברות המשכנות לספק תחזוקה הולמת של דירותיהם (אפשטיין, 2009) ומאבקם על האפשרות לרכוש את דירותיהם, שהוביל לחקיקת חוק הדיור הציבורי (כהן, 2008). בשונה מהמאבקים הנ"ל התמקדה הפעילות הנחקרת בפיתוח פתרון לדיור מסובסד ובר השגה (בנייה עצמית משותפת) ברמת השכונה. ייחודה גם בכך שהחלה כיוזמה ממסדית במסגרת תוכנית לשיתוף התושבים, התמקדה בדרישה לפתרון דיור בשכונה ופעלה בעקביות ולאורך זמן להשגתו. מסיבות שיתוארו וייבחנו בהמשך הפכה הפעילות מפעילות לעזרה עצמית לפעילות אקטיביסטית עם תכנים פוליטיים.

סוגיית הזכות של חסרי הדיור להשתתפות משמעותית בתהליכי תכנון ועיצוב מדיניות דיור ברמה הארצית והמקומית, והדרך למימושה, עלתה לאחורונה לסדר היום בעקבות מחאת הדיור שהחלה בקיץ 2011. המאבק כלל הקמת מאהלי מחאה של חסרי הדיור מהמעמד הבינוני ומאחלים של חסרי דיור בשכונות וביישובי מצוקה (יונה וספיבק, 2013). דרישות ועדת המומחים מטעם תנועת המחאה, בראשותה של אמילי סילברמן (יונה וספיבק, 2013), לרפורמה מקיפה במדיניות הדיור כללו, בין היתר, הקמה והסדרה של מנגנוני שיתוף תושבים בתהליכי קביעת מדיניות עירונית ומדיניות הדיור בכללה ודרישה לפיתוח פרויקטים לדיור בר השגה ולשיקום והתחדשות עירונית, כמקובל בארצות רבות בעולם (Coulton, Chan, & Mikelbank, 2011). על רקע עליית מחירי הדירות והשכירויות, הצמצום הדרסטי בדיור הציבורי והתנערותן הגוברת של הרשויות מאחריותן לממש את הזכות לדיור, יש לדרישות אלה משמעות מיוחדת בעשור השני של שנות ה-2000 (יונה וספיבק, 2013).

למאמר שלוש מטרות: (1) לפתח מערכת מושגית, המאפשרת תיאור וניתוח שיטתיים של המקרה הנחקר ושל מאבקי דיור מקומיים בשכונות שבהן מונהגת מערכת שיתוף אזרחים; (2) להציג תיאור מפורט של תהליך ההתארגנות במקרה הנחקר (לתיאור חשיבות סגולית, כיוון שהספרות המחקרית לוקה במחסור בתיאורים מפורטים ודינמיים של תהליכי

התארגנויות שכונתיות אקטיביסטיות מסוג זה); (3) לבחון מספר סוגיות תיאורטיות ויישומיות, הנוגעות לשיתוף והשתתפות חסרי דיור בקבלת החלטות הנוגעות למדיניות הדיור בשכונתם.

סקירת ספרות

הזכות לדיור ב"מחוזות הילדות"

המאמר מבוסס על ההנחה שלכל אזרח זכות לדיור במחוזות ילדותו, ויש חשיבות לשיתוף והשתתפות חסרי דיור בפיתוח פתרונות של דיור בר השגה ודיור ציבורי בעריהם ובשכונותיהם (פינסטר, 2013). האפשרות למימוש הזכות מושפעת, בין היתר, מהדרך שבה מקבלי החלטות רואים את אחריות המדינה לספק לאזרחיה דיור בר השגה. בשנות ה-50 וה-60 ביטאה מדיניות השיכון בישראל מחויבות לזכות לדיור. לצורך מימושה פותחה מערכת מפותחת של דיור ציבורי וסיוע כספי להשגת דיור (סלייפר, 1979). ואולם בשנת 1977, כשעלתה לשלטון מפלגת הליכוד שהביאה עמה תפיסה כלכלית-חברתית שונה, החל כרסום מתמשך במחויבות זו (כרמון, 1999). ועדת המומחים של מחאת 2011 (יונה וספיבק, 2013) ביקשה לשנות מגמה זו, ודרשה מהרשויות לפתח "פתרונות שיאפשרו לצעירים בפריפריה להישאר במחוזות ילדותם" (שם, עמ' 158).

פיתוח דיור בר השגה במחוזות הילדות רלוונטי במיוחד לחסרי דיור מוחלשים, מכיוון שהוא מאפשר להם להיעזר במשאבים נגישים כמו רשתות תמיכה משפחתיות וקהילתיות (אופק, 1986). מימושה של זכות זו עשוי למנוע דחיקת תושבים מוחלשים משכונתם, בעקבות תהליכי ג'נטריפיקציה למשל, המגבירים הדרה חברתית (London & Palen, 1984). פתרון מקובל למימוש הזכות לדיור במחוזות הילדות הוא תוכניות התחדשות ופיתוח מקומי, המבוססות על הכרה ציבורית ומקצועית בחשיבותה של השכונה כמוקד לשינוי חברתי (Coulton, Chan, & Mikelbank, 2011). מימוש הזכות באזור מצוקה עומד בסתירה, לכאורה, לצורך לחזק שכונות מצוקה על ידי שילוב אוכלוסיות חזקות (כרמון, 1988). פרויקטים של התחדשות מקומית (Coulton, Chan, & Mikelbank, 2011) ניסו להתמודד עם הסתירה על ידי חיזוקם של תושבי השכונה עצמם, בין היתר דרך עידוד השתתפותם בעיצוב התוכניות ובקבלת החלטות. התנסות משמעותית בתהליכי תכנון ועיצוב מדיניות נתפסת כשיטה להעצמה אישית וקהילתית ולהגברת יכולות אזרחיות (רפטוב ווייס-גל, 2011). פרויקט שיקום שכונות המצוקה בישראל, שבמסגרתו נערכה הפעילות הנחקרת, היה הניסיון העיקרי בישראל לשתף את תושבי

השכונות בתהליכי קבלת ההחלטות, ולכן הוא מהווה מקור ידע חיוני לפיתוח תוכניות דומות בעתיד (יונה וספיבק, 2013).

שיתוף תושבים בפרויקט שיקום שכונות ובפרויקטים דומים

תחילתו של פרויקט שיקום שכונות ביוני 1977, בהכרזה של ראש הממשלה מנחם בגין על תוכנית לחיסול העוני ושיקום שכונות המצוקה. התוכנית היתה אמורה להבטיח לתושבי השכונות והעיירות תנאי דיור משופרים ושירותים חברתיים נאותים. עד סוף 1982 נכללו בה 83 שכונות שאוכלוסייתן מנתה יותר מחצי מיליון בני אדם (שפירו, 1988). מרכיב מרכזי בתוכנית היה שיתוף התושבים בתכנון ובקבלת ההחלטות (ביטון, 2009). בראש הפרויקט הארצי עמדה ועדה בין-משרדית. בדרג המקומי נוהל הפרויקט בידי צוות היגוי, מחציתו נציגי רשויות ומחציתו נציגי התושבים. בכל שכונה הכינו אנשי מקצוע ותושבים מתנדבים תוכנית שיקום ייחודית, שאושרה בידי צוות ההיגוי המקומי. מימושה של התוכנית המקומית היה מותנה באישור הוועדה הבין-משרדית שתקצבה את הפרויקטים המקומיים.

הפרויקט פתח לפני הסובלים ממצוקת דיור בשכונות השיקום אפשרויות חדשות: הוא הקצה לתחום הפיסי משאבים רבים ברמה המקומית (לרמן, 1988); הוא פעל לביזור סמכויות שאפשר יוזמות מקומיות (אלתרמן והיל, 1998); הוא חיבב השתתפות תושבים בקביעת המדיניות (צ'רצ'מן, 1988). הפרויקט עדיין נמשך במתכונת מצומצמת יחסית לתקופת השיא שלו בראשית בשנות ה-80 (ביטון, 2009), תקופת פעילותו של המקרה הנחקר.

אולם התברר שברוב המקרים לא הוביל תהליך שיתוף התושבים בשיקום השכונות לתוצאות המקוות. מחקרי הערכה על תוכניות השיתוף מצאו, שלעתים קרובות התקשו יחידים חסרי דיור וקבוצות בעלות צרכים דחופים להשתתף או הודרו מתהליך השיתוף (שפירו, 1988). תהליך השיתוף היה לעתים קרובות מראית עין ולא נתן לתושבים כוח אמיתי להשפיע (שפירו, 1988). רק מעטים מהם, רובם מהקבוצות החזקות בשכונות, ניצלו את האפשרות להשתתף, והקבוצות שהם נמנו עמן נהנו מהתשומות שהושקעו יותר מאשר התושבים החלשים (כרמון, 1988). משרד השיכון כמעט לא שיתף את צוותי ההיגוי בהחלטות השיקום שנגעו לדיור ולתשתית הפיסית בשכונתם (כרמון, 1988).

השיתוף לא הוביל לשינוי משמעותי ביחסי הכוח בין התושבים לבין הרשויות ונציגייהן בשכונה (צ'רצ'מן, 1988). ממצאים דומים, על כשלים בשיתוף תושבים, נמצאו גם במחקרים שבחנו את הסוגיה בארצות אחרות (Kauffman, 1995; Ravensbergen & VanderPlaats, 2010).

הספרות המחקרית העוסקת בשיתוף תושבי שכונות מצוקה מתמקדת בעיקר בהצעת מודלים למדידת מידת השיתוף ואיכותו ובדרכים שבהן ה"משתפים" – הרשויות ואנשי המקצוע הפועלים מטעמן – יכולים לשפר את התהליך (רפטוב ווייס-גל, 2011). בספרות שנסקרה לא נמצאה מסגרת מושגית המאפשרת בחינה שיטתית של שאלות המחקר. המערכת המושגית שפותחה לצורך המחקר מתבססת על שני מושגים מרכזיים: משאבים וחסמים. שתי גישות תיאורטיות משלימות דנות במושגים אלה: גישת גיוס המשאבים, המדגישה את מרכזיותו של תהליך גיוס המשאבים הנחוצים להתארגנות מוצלחת; גישת החסמים, המדגישה את מרכזיותם של חסמים שונים בעצוב דפוסי הפעילות ותוצאותיה.

גישת גיוס המשאבים

גישת גיוס המשאבים בוחנת בעזרת כלים פוליטיים וארגוניים-כלכליים התארגנויות לשינוי חברתי, המכוננות ארגוני תנועה חברתית (SMOS) או ארגוני סנגור. גישה זו מתייחסת, הן לתהליכי התארגנות וגיוס משאבים והן לאינטראקציה הדינמית בין ההתארגנות לבין גורמי סביבה (Lofland, 1996). הגישה בוחנת את תהליך ההתארגנות של יחידים לפעילות משותפת על ידי הקמת תשתית ארגונית ואת התהליך שבאמצעותו ההתארגנות מגייסת משאבים, פנימיים וחיצוניים, ומנהלת אותם לקידום מטרותיה (Lofland, 1996). הגישה רואה בפעילות אקטיביסטית, הנושאת לעתים קרובות אופי של עימות עם ממסדים שונים, פעילות טבעית ואפילו רצויה להשגת המטרות (Gamson, 1990). ניתן לחלק לשלושה סוגים עיקריים את המשאבים הנחוצים להשתתפות מוצלחת: אנושיים, ארגוניים וחומריים (Freeman, 1979). חלק מהמשאבים ניתן לגייס מקרב חברי ההתארגנות עצמם, ואת המשאבים הנחוצים החסרים מגייסים מגורמים אחרים על ידי בניית מערכות של תמיכה ושיתוף פעולה (Lofland, 1996). בהקשר זה הגישה מדגישה את התלות בספקי המשאבים החיצוניים, את המחיר שהם דורשים מההתארגנות בתמורה לתמיכתם ואת השפעת הטקטיקות שהשלטונות נוקטים כדי לנטרל את הפעילות. חשוב לבחון היבטים אלה כדי להבין את השינויים שחלים, לאורך זמן, בדפוסי הפעילות של ההתארגנות (Freeman, 1979). היבט מרכזי בגישת גיוס המשאבים הוא הצורך בזיהוי מגבלות שונות המשפיעות על גיוס והפעלת המשאבים ובכחינתן (Freeman, 1979). חסמי שיתוף והשתתפות מהווים מגבלות כבדות משקל בהקשר של התארגנות חסרי דיור בשכונת מצוקה.

גישת החסמים

בהתבסס על הגדרתם של חסון וקרייני (2006), ניתן להגדיר חסמי שיתוף והשתתפות כגורמים ותהליכים המעכבים השתתפות משמעותית ותוצאות רצויות בתחום המדיניות ויישומה, מקשים עליהן או מונעים אותן. מקובל לחלק את חסמי השיתוף לחסמים פנימיים וחסמים חיצוניים (חסון וקרייני, 2006). חסמים פנימיים מתייחסים לקהילה הנידונה וחסמים חיצוניים מתייחסים לגורמים חברתיים. כך לדוגמה הבחינה אופק (1986), שחקרה מעורבות תושבים בתחום הדיור בשיקום שכונות, בין חסמים שמקורם בפרט ובשכונה לחסמים שמקורם מחוץ לשכונה. צ'רצ'מן וסדן (2003) מבחינות בין שיתוף שהוא פרי יוזמה ממסדית או תקנה המעניקה זכות לתושבים לבין השתתפות על בסיס התנדבותי, התלויה ביוזמת התושבים או בהיענותם לבקשת השיתוף. הבחנה זו דורשת טיפולוגיה של חסמים, שתאפשר זיהוי חסמים, הן ברמת השיתוף והן ברמת ההשתתפות. לצורך המחקר פותחה טיפולוגיה דו ממדית של חסמים: חסמי שיתוף שזוהו בספרות התכנונית והקהילתית המדגישה את תפקיד ה"משתף", וחסמי השתתפות שזוהו בספרות אקטיביסטית-פוליטית המדגישה את הקשיים שמקורם ברמת הקהילה והקבוצה ה"משתתפת". הטיפולוגיה כוללת חסמי שיתוף בתחום הדיור שמקורם בגורמים המשתתפים (שירותים ורשויות) וחסמי השתתפות שמקורם בתושבים (ברמת הפרט והקהילה).

חסמי שיתוף

הדרה – גורמי ממסד פועלים בדרכים שונות למנוע את השתתפותם של תושבים ביקורתיים או להקשות עליה. תושבים אלה דורשים התייחסות לבעיות חברתיות קשות, שהתוכנית מתקשה להתמודד איתן, או השקעה בפיתוח יכולות השתתפות (Brager, Specht, & Torczyner, 1987). הממסד מעדיף, מטבע הדברים, נציגים התומכים במדיניותו ומכירים את נוהלי ההשתתפות (Fisher, 1994).

אינטראקציות לא מספקות בין תושבים לממסד – ליחסי הגומלין בין התושבים לבין שירותים ורשויות השפעה רבה על השתתפותם (Kauffman, 1995). מחקר שבחן עמדות תושבים חסרי משאבים כלפי תוכניות שיקום עירוני בשכונות מצוקה בקנדה הגיע למסקנה שאי אמון בין המשתתפים למשתתפים הוא מרכיב מבני המוביל לאי השתתפות ולקונפליקט (Ravensbergen & VanderPlaat, 2010). ממצא דומה עלה במחקר על שיתוף תושבים בשיקום שכונות בישראל. נמצא שהתפתחו יחסי אי אמון שפגעו במוטיבציה של התושבים להשתתף (אופק, 1986).

חסמי מדיניות – ניתן לזהות שלושה חסמי מדיניות מרכזיים: (1) סדרי עדיפויות – מערכות השיתוף המקומי דורשות האצלת סמכויות מהשלטון המרכזי לשלטון המקומי, במקביל להאצלת סמכויות חלקית לתושבים. לדרישה זו חשיבות מיוחדת בישראל בשל הריכוזיות המאפיינת את המערכת השלטונית בכלל וגם בתחום הדיור (כרמון, 1999). אלתרמן והיל (1988) שחקרו את סוגיית הביזור מול הריכוזיות בפרויקט מצאו שבמקרים רבים היה תפקידה של ועדת ההיגוי השכונתית בתחום הדיור והבנייה טקסי בלבד. החלטות מקומיות שעמדו בסתירה למדיניות הארצית לא אושרו בידי ועדת ההיגוי הארצית של השיקום (צ'רצ'מן, 1988). (2) זכאות – מערכת הזכאויות לסיוע בדיור מקשה על התארגנויות של חסרי דיור לקדם מעני דיור במחוז ילדותם. הזכאות בישראל היא על בסיס אישי ולא על בסיס קבוצתי או שכונתי (דרי, 1992). (3) סדרי עדיפויות – הבנייה המסובסדת בשכונות מצוקה נקבעת לפי סדר העדיפויות של מדיניות השיכון. ב-25 שנותיה הראשונות של המדינה כללה המדיניות סבסוד למימוש יעדים לאומיים (כמו קליטת עלייה ופיזור אוכלוסייה). משנת 1977 (שנת המהפך הפוליטי) צמצם משרד השיכון במידה דרסטית את מעורבותו הישירה בבנייה חדשה, כולל בניית דיור ציבורי (כרמון, 1999). הדגש עבר למדיניות של השקעה בדיור ישן (שיפוצים והרחבות) (כרמון, 1999), במיוחד בשכונות השיקום שמחצית תושביהן היו דיירי הדיור הציבורי (שמשוני, 2002). מדיניות זו התאימה לצורכיהם של דיירי הדיור הציבורי ובעלי הדירות בשכונות השיקום, אבל לא ענתה על הצרכים של חסרי הדיור. בתקופה הנחקרת יזם משרד הבינוי והשיכון וסבסד בנייה חדשה רק בשכונות וביישובים מעבר לקו הירוק (רוב הפרויקטים) ובפרויקטים לבנייה חדשה בגליל (כרמון, 1999), ולא בנה בנייה חדשה בשכונות השיקום (לרמן, 1998).

ח ס מ י ה ש ת ת פ ו ת

חסמים ברמת הפרט – תושבים במצוקה חברתית וכלכלית נוטים למעט להשתתף לאורך זמן מהסיבות האלה: העדר משאבים נחוצים כמו כסף וזמן פנוי; מחסור בכישורי השתתפות (ניסיון ארגוני, מודעות פוליטית, קשרים עם מקורות של משאבים); אי אמון בשירותים ובמסד; העדר מסגרות השתתפות מתאימות; מוטיבציה נמוכה לפעול לשינוי קהילתי (Ravensbergen & VanderPlaat, 2010).

חסמים ברמת השכונה – האוכלוסייה בשכונות מצוקה אינה הומוגנית, ויש פערים בין קבוצות על רקע מעמד חברתי וכלכלי וגיל (קונפליקט בין דורי), המעוררים קונפליקטים תוך קהילתיים (Coulton, Chan, & Mikelbank, 2011).

לסיכום: סקירת הספרות זיהתה מגוון חסמי שיתוף והשתתפות ומגוון משאבים שההתארגנות יכולה לגייס כדי להתמודד עם אותם חסמים. אולם חסר ידע על יחסי

הגומלין בין חסמים למשאבים ועל השפעתם על דפוסי הפעולה של ההתארגנות ועל הצלחתה בהשגת מטרותיה. כדי לתרום לידע התיאורטי והיישומי שיש בידינו, נבחר המקרה הייחודי שנמצא מתאים לבחינת שאלות המחקר שיתואר להלן וינותח בהרחבה.

שיטת המחקר

השיטה שנבחרה לצורך המחקר היא שיטת חקר מקרה (case study), שיטה המתאימה לבחינת שאלות מחקריות איכותניות בטבען: איך ולמה מכלול גורמים, תהליכים ואינטראקציות בהקשר חברתי מסוים משפיע על פעילות ארגונית לאורך זמן (Yin, 2013). מערך המחקר שנבחר, השוואה שיטתית בין שלש תקופות שונות בהתארגנות, מאפשר לבחון שינויים שחלו בדפוסי הפעולה נוכח שינויים שחלו בהתארגנות עצמה ובסביבת הפעולה שלה (שם). כדי להתמודד עם הטיות שונות, במיוחד על רקע היות החוקר "צופה משתתף" בפעילות הנחקרת (Jorgensen, 1989) וקשיי שחזור היסטורי, וכדי לחזק את המהימנות ואת התוקף של המחקר, נעשה שימוש במגוון מקורות מידע: ראיונות מקיפים עם שמונה פעילים מרכזיים שהשתתפו מההתחלה בפעילות הקהילתית הנחקרת; רשימות של החוקר; מסמכים, פרוטוקולים וחומרי ארכיון אחרים (כגון כרוזים, כרזות רחוב ועיתון שכונתי); מאות פרסומים בעיתונות המקומית (כל העיר וקול ירושלים), שהעניקה לפעילות כיסוי תקשורתי על בסיס שבועי, ובעיתונות הארצית (הארץ, ידיעות אחרונות ומעריב), שהתייחסה לפרקים לפעילות הנחקרת. מלבד זאת נבדקה ההלימה בין הנתונים שהתקבלו ממקורות שונים באמצעות טריאנגולציה (Yin, 2013). מטעמים של נוחות ורצף הקריאה נעשו ההפניות בטקסט למקורות המידע אך במשורה.

רקע: פרויקט השיקום בשכונה מוסררה

בראשית שנות ה-70 צמחה בשכונת מוסררה תנועת הפנתרים השחורים שטלטלה במחאתה החריפה את המדינה. התנועה הביאה למודעות הציבורית את בעיית המצוקה והפער החברתי, הכלכלי והתרבותי של בני עדות המזרח. אף שתנועת הפנתרים הפכה את שכונת מוסררה לסמל לאומי, רק מעטים מבני השכונה השתתפו בפעילויות המחאה, ורובם, בעיקר המבוגרים שבהם, הסתייגו מהן (חסון, 1987). בשנה שבה צורפה לפרויקט

שיקום שכונות (1979) היתה מוסררה שכונה מזדקנת, שמנתה כ-600 בתי אב ופחות מ-3,000 נפש. בשנת 1980 הוקמה ועדת ההיגוי לפרויקט. כנציגי התושבים התמנו נציגי ועד ותיקים, תושבים מהשכבות המבוססות יותר בשכונה (ראש הוועד היה קבלן אמיד), ולא היתה כל נציגות של הצעירים ושל חסרי הדיור, מצב שיצר בקרבם חוסר אמון. גורם אחר לאי האמון אצל הצעירים היה החשש ששיקום השכונה הפיסי מיועד להפוך אותה לאטרקטיבית יותר לאוכלוסייה מבוססת מחוצה לה. רוכשים פוטנציאליים החלו אז לגלות עניין בשכונה והציעו לבעלי דירות בבתי האבן הפרטיים סכומים גבוהים עבור דירותיהם (לוי, 1982). חשש זה התחזק בשל צעדים שונים של מנהלת השיקום (שהועסקה בידי משרד הבינוי והשיכון): אכלוס מחדש של זוגות צעירים מחוץ לשכונה; רכישת עשרות דירות בידי פרויקט השיקום כדירות מגירה שיאפשרו מחסה זמני למשפחות שדירתן היתה בתהליכי שיפוץ; מיעוטן של דירות פנויות בשכונה; עליית המחירים ופגיעה משמעותית בסכומי הסיוע של משרד השיכון לזוגות צעירים בעלי זכאות בשנת 1981 (קסלר, 1982). כל אלה הקשו במיוחד על עשרות הזוגות הצעירים חסרי הדיור, תושבי השכונה.

תהליך התארגנות חסרי הדיור

התהליך יתואר באופן כרונולוגי ויחולק לשלושה שלבי התפתחות עיקריים: מבעיה אישית לבעיה קבוצתית; מבעיה קבוצתית לבעיה קהילתית; מבעיה קהילתית לבעיה חברתית.

מבעיה אישית לבעיה קבוצתית

בקיץ 1981 ערך עובד קהילתי, ששולב בפרויקט מטעם העירייה, סקר צרכים בקרב משפחות צעירות בשכונה. הסקר, שנערך כחלק מתפקידו לעודד השתתפות תושבים במסגרות שיתוף שהוקמו בידי מנהלת הפרויקט, מצא שהצעירים אינם משתתפים בפרויקט, אינם מודעים לרלוונטיות שלו עבורם ושרבים מהם הם חסרי דיור החיים במצוקה קשה. לאחר שהציג את ממצאי הסקר לפני הזוגות הצעירים, החליטה קבוצה של 12 זוגות להתגבש, לפעול ביחד כקבוצה לעזרה עצמית ולקדם פתרון דיור בשכונה. לחברי הקבוצה היו מאפיינים דומים. מלבד מצוקת דיור הם סבלו מהכנסה נמוכה, ולרובם לא היתה עבודה קבועה. כולם היו זכאים לסיוע בדיור. הם התגוררו בתנאי צפיפות בבית הוריהם, והיתה להם תחושת שייכות וקשר עמוק לשכונה. כולם היו חסרי ניסיון ארגוני ופוליטי. תמריץ משמעותי להשתתפות נוצר, כאשר גילתה הקבוצה שבתוכנית האב לשיקום השכונה (שהוכנה בידי מתכננים עירוניים לקראת התחלת הפרויקט) מתוכננת בנייה של 240 יחידות דיור במגרשים פנויים בשכונה. תוכנית זו, כמו שאר המרכיבים בתוכנית האב, אושרה בידי ועדת ההיגוי השכונתית (ועדת היגוי מורשה, 1981). לאחר

בדיקת אפשרויות שונות להשתלבות בתוכנית הבנייה, כאשר היא תצא לפועל, הגיעה הקבוצה למסקנה שהדרך הריאלית ביותר עבורה היא להכין תוכנית לבנייה עצמית משותפת, שתאפשר הוזלה של שליש ויותר מעלות הבנייה. בעקבות התחייבות חברי הקבוצה לעבור תהליך לימודי וארגוני משמעותי, העמידה לרשותה מנהלת הפרויקט תקציב לימי הכשרה ולייעוץ משפטי ואדריכלי. הקבוצה פתחה בתהליך אינטנסיבי של לימוד ההיבטים הכלכליים, החברתיים, האדריכליים והמשפטיים של הנושא. כעבור שנה הצליחו חבריה לגבש תוכנית בנייה מקצועית ואופרטיבית ואף הגיעו להסכם משפטי משותף להסדרת היחסים ביניהם. לאחר שעמדה באתגר של הכנת התוכנית פנתה הקבוצה לוועדת ההיגוי השכונתית וזכתה לברכתה. אבל אז התברר לה שמשרד הבינוי והשיכון אינו מוכן להוציא לפועל את התוכנית שהכינו ואינו מתכנן לתקצב בנייה חדשה בשכונה. פניות הקבוצה לחברי ועד השכונה ללחוץ על משרד השיכון בנושא לא הובילו להתקדמות. להפך, כאשר מחו חברי הקבוצה על הסחבת, הם נתקלו בניסיון לפורר את הקבוצה על ידי הצעת פתרונות דיור אישיים מחוץ לשכונה ועל ידי תיוג חבריה כ"לא רציניים" (כהן, 1982). למרות הכעס והתסכול החליטו עשר משפחות להמשיך ולהיאבק על הגשמת תוכניתן, אבל הגיעו למסקנה שעליהן לשנות את דפוסי הפעולה ולפעול בשיטות אחרות שיסייעו לחזק את מעמדן ואת יכולת המיקוח שלהן. כצעד ראשון, בסיוע העובד הקהילתי, הן יזמו כתבה בעיתון המקומי, שזכתה לכותרת עובדים עלינו בעיניים, ובה תקפו את התנהלות פרויקט השיקום (כהן, 1982).

מבעיה קבוצתית לבעיה קהילתית

פרסום הכתבה הוביל לעניין שכונתי בקבוצה, ומספר סטודנטים וצעירים בשכונה, שהזדהו עם הביקורת כנגד פרויקט השיקום, הציעו לחבריה לפעול במשותף. הוחלט להקים מסגרת פעולה עצמאית שתדרוש את מימוש התוכנית לבנייה עצמית משותפת כחלק מדרישה רחבה יותר לשנות את דרך פעילות הפרויקט בשכונה. המסגרת המשותפת כונתה תנועת די להצלת מוסררה. התנועה ראתה את הבעיה המרכזית בהעדר המודעות והמעורבות של התושבים ובנטייתם של נציגיהם בוועדת ההיגוי לשתף פעולה עם רשויות השיקום והשיכון. בכרוז שחולק לתושבים (מאירי, 1982א) נאמר: "צריך לעצור את חיסול השכונה, שמתבטא בעזיבה המונית של משפחות וצעירים כתוצאה מאי בניית דירות חדשות שהובטחו ותוכננו ועידוד כניסת תושבים אמידים לשכונה. [...] התנועה תפעל לאיחוד התושבים נגד מדיניות השיקום." בניגוד לאופי הפעילות המתון ולשיתוף הפעולה עם גורמי הממסד שאפיינו את פעילות הקבוצה לבנייה עצמית, נקטה המסגרת החדשה שיטות של מחאה וקונפליקט. פעולות המחאה, רובן ביוזמת הסטודנטים ובהשתתפות חברים מהקבוצה, היו מגוונות: פרסום וחלוקה של דפי הסבר ועיתון מחאה שכונתי; תערוכת מחאה על מדיניות השיקום; הדבקת כרזות נגד הוצאת הצעירים מהשכונה על

קירות משרד השיכון; ייזום כתבת טלוויזיה שבה רואיין זוג צעיר מהקבוצה, שמחה על כך שרוצים לאלץ אותם לעבור למעלה אדומים בניגוד לרצונם להישאר בשכונה. בעקבות כיסוי תקשורת נרחב ואוהד, זכו הפעילויות להד ציבורי. העיתונות המקומית החלה לסקר את המתרחש בשכונה על בסיס קבוע. הצלחת תנועת די למשוך לשכונה ולבעיותיה תשומת לב ציבורית הביאה להתגבשותם של רוב צעירי השכונה סביבה. המסרים שהדגישו את מחויבות התנועה לעתיד השכונה הגבירו את התמיכה בה ואת האהדה כלפיה. כאשר הוכרז על בחירות חדשות לוועד השכונה (ששימש כנציגות התושבים בוועדת ההיגוי) יזמה תנועת די את הקמתה של רשימת צעירים, שמצעה כלל את מימוש התוכנית לבנייה עצמית. הצעירים זכו ברוב מכריע בבחירות (מאירי, 1982ב), והיתה תחושה סוף סוף תאושר התוכנית ותבוצע. אולם עד מהרה התברר שניציגי זרועות הממסד השונות, ובהן מנהלת השיקום ומשרד הבינוי והשיכון, סירבו לשתף פעולה עם חברי רשימת הצעירים בטענה שהם מייצגים גורמים שוליים בשכונה, והמשיכו לשתף פעולה עם חברי סיעת הוותיקים. עד מהרה נקלע הוועד לחילוקי דעות קשים ולמאבקי כוח ששיתקו את פעולתו.

מבעיה קהילתית לבעיה חברתית

הכישלון במימוש ההצלחה בבחירות המחיש לצעירים שמסגרת השיתוף המקומית של השיקום אינה ערוץ ריאלי לקידום בנייה חדשה בשכונה. הכיוון שנבחר היה הפעלת לחץ ציבורי על ידי חרפת המאבק נגד משרד הבינוי והשיכון. כך למשל הוגשה לשר הבינוי והשיכון עצומה חתומה בידי מאות מתושבי השכונה, הקוראת לו לממש את התוכנית לבנייה בשכונה ולבנות לא רק בהתנחלויות (גלילי, 1982). החזית שפתחו הצעירים נגד מדיניות משרד הבינוי והשיכון ופעילות מחאה דומה שהחלה להתפתח גם בשכונת קריית מנחם בירושלים (חסון, 1987) עוררו עניין רב בקרב גורמי אופוזיציה שונים: חברי כנסת, חברי מועצת עיריית ירושלים וארגונים אזרחיים שונים. תנועת שלום עכשיו הציעה לצעירים שיתוף פעולה (גלילי, 1982). אחד מראשי מחנה השלום (גלילי, 1982) טען ששיתוף הפעולה שנוצר היה מבוסס על התפיסה "שהקרב על השלום אבוד בלי השכונות והקרב על הרווחה אבוד בלי מחנה השלום" (רשף, 1996). כחלק משיתוף הפעולה פעלו מתנדבים משלום עכשיו, בעיקר עורכי דין וארכיטקטים, במסגרת מוקד ייעוץ אלטרנטיבי שהקימה תנועת די (רשף, 1996). שיתוף הפעולה שהלך והתפתח עורר חשש, הן בקרב גורמי ממסד, ובעיקר משרד השיכון ונציגיו בשכונה (מנהלי פרויקט השיקום), והן בקרב ותיקי השכונה שלמרות תמיכתם בדרישות הצעירים לבנייה עצמית, התנגדו לפוליטיזציה של המאבק (גלילי, 1982). המאבק החרף, כשפלשה לדירה ריקה בשכונה משפחה חסרת דיור עם ילדים, התבצרה בה עם בלוני גז והודיעה שתתפנה, רק כאשר ימצא לה פתרון דיור אלטרנטיבי בשכונה. אף שהפולשים זכו לתמיכה רחבה בשכונה, הם פונו מהדירה

בכוח בידי המשטרה, נעצרו והועמדו לדין. בעקבות האירוע החלו חברי קבוצת הבנייה לגבש תוכנית למאבק נחוש ולא אלים שיאלץ את משרד השיכון להיענות לתביעתם לדיור בר השגה בשכונה – הם החליטו להקים התנחלות במקלט. כך הסבירה אחת מראשי קבוצת הבנייה המשותפת בריאיון לעיתון: "הפעם ביקשנו לא להסתבך עם החוק. לא רצינו שנפלוש ויבראו לפנות אותנו, והעסק ייגמר. הפעם זה יהיה מאבק ממושך" (גלילי, 1983א). במסגרת ההכנות נוצר קשר עם קיבוץ באזור ירושלים שהסכים לספק למשפחות מזון, מיטות, מקרר, תנורים ושמיכות, כדי להקל על המשפחות, הילדים והתינוקות את השעות במקלט הקר. הוכנו גם דפי הסבר על הפעולה ועל מטרותיה, תוכנית מפורטת לפתרון בעיות הדיור בשכונה ודוחות מקיפים על מצוקת הדיור ומשמעותה מבחינת כל אחד מהזוגות הצעירים. לטקס הפתיחה הרשמי של ההתנחלות הוזמנו תושבי השכונה, ותיקי תנועת הפנתרים השחורים, אנשי ציבור וחברי כנסת, פעילים משלום עכשיו, פעילים משכונות אחרות ונציגי התקשורת. הכניסה למקלט התנהלה ללא תקלות והפרעות. לטקס הגיעו, מלבד המוזמנים מחוץ לשכונה, מאות מתושבי השכונה, והוא זכה לכיסוי נרחב בעמודים הראשונים של העיתונים; למשל: "התנחלות 'ראווה' הוקמה במקלט בשכונת מוסררה" (גלילי, 1983א). חברי כנסת שהגיעו למקלט הגישו שתי הצעות דחופות לדין בכנסת, ואת ההתנחלות, שהפכה למוקד עניין ציבורי ארצי, החלו לפקוד משלחות תמיכה ממגזרים שונים: מרצים וסטודנטים, פעילי שכונות, חברי מועצת העיר, מנהיגי ההסתדרות, חברי קיבוצים ותנועות נוער. רבים הציעו את עזרתם למתנחלים. כך למשל התנדב רופא ילדים לבדוק באופן קבוע את תינוקות ההתנחלות, בעל מפעל עופות תרם בשר, נעמת נתנה תרומה כספית וצעצועים לילדים ועוד כיוצא באלה. בעקבות פגישה עם ראש העיר, טדי קולק, החלה העירייה לטפל בבעיות השוטפות של ההתנחלות – חשמל, מים וכיבוי. העניין בהתנחלות הוביל לניסיון לגייס למאבק עוד שכונות. בשבוע השלישי נערכה הפגנה, ואחריה נערך כנס הזדהות ארצי בהשתתפות נציגים משכונות אחרות בירושלים ומערים אחרות, חברי כנסת, נציגי ההסתדרות, אנשי ציבור ואקדמיה ונציגים משלום עכשיו. בכנס "נשמעה קריאה לשיתוף פעולה בין שכונות המצוקה בירושלים ובארץ במטרה להגדיל את חלקן של השכונות בעוגת התקציב הלאומי ולהפסיק את המצב בו זכות ההתנחלויות לתקציבי ענק על חשבון השכונות" (גלילי, 1983ב). נציגי המתנחלים יצאו לכנסת וערכו מסעי שתדלנות תכופים לקראת הדיון בכנסת במצוקת הדיור במוסררה. משרד השיכון שבתחילה סירב להתייחס לתביעותיהם של הצעירים והכחיש את טענותיהם הקים ועדה מיוחדת לפתרון בעיות הדיור של כל הזוגות הצעירים בשכונה. ראש העיר התחייב שאין לו כוונה להחליף את האוכלוסייה במוסררה, והוא תומך בכך שיינתנו פתרונות דיור לצעירים בשכונה (כהן, 1983). המועד המתקרב של הדיון בכנסת עורר את משרד הבינוי והשיכון לפעולה. בשורת פגישות עם מנהיגי ההתנחלות והזוגות הצעירים הציעה הוועדה שהקים משרד השיכון פתרונות דיור ותנאי סיוע מוגדלים מעבר למה שהגיע להם על פי הקריטריונים הרגילים. כמו כן ניתנה להם

התחייבות שתאושר התוכנית לבנייה עצמית משותפת בשכונה (כהן, 1983). כך כאשר נערך הדיון בכנסת הודיע סגן שר השיכון משה קצב, שהתנחלות מוסררה בירושלים פורקה ועשר המשפחות שהתגוררו במקלט פינו אותו, לאחר שהגיעו להסכם עם משרד השיכון על פתרונות דיור בתוך השכונה. לאחר כשנה אושרה התוכנית לבנייה עצמית משותפת בשכונה. ב-1990 הסתיימה בנייתם של שלושה בניינים (סך הכול 24 דירות), שנבנו במגרש שהקצה להם מינהל מקרקעי ישראל (ביגלמן, 1991). הבניינים נבנו בשיטה של בנייה עצמית בסיוע משרד השיכון. כל בניין הוקם בידי קבוצה נפרדת של זוגות צעירים חסרי דיור מהשכונה. לאחר שהסתיים המאבק, התמסדה ההתארגנות הלא פורמלית שהובילה אותו, והוקמה עמותה שכונתית לשינוי חברתי, עמותת די. העמותה יזמה במהלך שנות ה-80 וה-90 מאבקים לקידום מדיניות דיור בר השגה וצדק חברתי למען תושבי השכונה ותושבי שכונות מצוקה אחרות, וזכתה לתמיכה כספית מקרן חוץ ממסדית לשינוי חברתי (חסון, 1987; קאופמן וגדרון, 2006).

סיכום והערכת הפעילות של ההתארגנות

התארגנות חסרי הדיור שהוצגה במקרה הנחקר כללה מספר היבטים התורמים לבחינת שאלות המחקר העיקריות:

התמודדות עם מגוון חסמי השתתפות ושיתוף – בשלב הראשון של ההתארגנות היה עיקר ההתמודדות עם חסמי השתתפות ברמת הפרט. האתגר היה גיוס חברי הקבוצה וגיבושם כקבוצה לבנייה עצמית משותפת. בשלב השני היה צורך להתגבר על חסמים ברמה השכונתית שהקשו על השגת תמיכה קהילתית בתוכנית. מבחינת חסמי שיתוף היתה ההתמודדות העיקרית עם אי שיתוף פעולה של פרויקט השיקום ומשרד הבינוי והשיכון (חסמי אינטראקציה). לאחר מכן היה על הצעירים להתמודד עם חסמי הדרה, כשלא הכירו בזכיינם בבחירות לוועד השכונה. לבסוף התמקדה ההתמודדות בחסמים שנבעו מניגודי עניינים בין מדיניות הדיור בשכונה (שנסמכה על החלטה של ועדת ההיגוי לבנייה מסובסדת לצעירים בשכונה) לבין מדיניות משרד הבינוי והשיכון לא לבנות בנייה חדשה ומסובסדת בשכונות השיקום ולהעדיף בנייה מסובסדת בשטחים.

גיוס מגוון משאבים מתוך השכונה ומחוצה לה – משאבי אנוש (מחויבות, זמן ונחישות) גויסו בעיקר מקרב חברי הקבוצה, אבל גם מקרב צעירי השכונה האקטיביסטים ומהשכונה כולה שתמכה בצעירים בבחירות לוועד ובהתנחלות המקלט. משאבים ארגוניים גויסו ממומחים שמומנו בידי פרויקט השיקום, ממתנדבים משלום עכשיו ומאנשי מקצוע אחרים שהתגייסו לסייע לצעירים. משאבים חומריים גויסו מהחברה האזרחית (קיבוץ,

מתנדבים). משאבים הנחוצים להשפעה פוליטית גויסו על ידי בניית יחסי עבודה טובים עם עיתונאים מהתקשורת המקומית והארצית, שהעניקו למאבק כיסוי רחב ועקבי והדגישו את משמעותו העקרונית הכלל עירונית והכלל חברתית מעבר לרמה השכונתית (Gamson, 1990). ניתן להניח שחברי כנסת וחברי מועצת העיר, תנועות מחאה ואקטיביסטים פוליטיים, שהתגייסו למאבק ותמכו בו, עשו זאת כנראה גם מתוך תקווה שיזכו בחשיפה תקשורתית נרחבת.

מעזרה עצמית לאקטיביזם: שימוש בדפוסי פעולה מגוונים לקידום מטרות ההתארגנות – במהלך הפעילות חלו שינויים דרמטיים בדפוסי הפעילות ובזירות הפעילות של הצעירים במאבקם לדיור בר השגה בשכונתם. בשלב הראשון נעשתה הפעילות מתוך הסכמה ושיתוף פעולה (כורזים, 2001) עם מנהלת פרויקט השיקום שסייעה בהקמתה. בשלב השני והשלישי נעשתה הפעילות העיקרית במתכונת של התארגנות אקטיביסטית חוץ ממסדית, ושנקטה שיטות של קונפליקט, מחאה פוליטית ומאבק ציבורי (מנוחין, 2013). לאחר שאושרה תוכנית הבנייה המשותפת, חזר דפוס שיתוף הפעולה.

העצמה קהילתית: הצלחה במיסוד המחאה השכונתית והפיכתה לארגון פורמלי לשינוי חברתי – העמותה השכונתית העצמאית לשינוי חברתי, שהוקמה בידי צעירים מהשכונה בעקבות התנחלות המקלט, פעלה במשך למעלה מעשור בעזרת תקציבים שגייסה ממקורות חוץ ממסדיים, והיתה יחידה מסוגה בשכונות שיקום השכונות (קאופמן וגדרון, 2006).

הצלחה חלקית במימוש הזכות לדיור בשכונה (במחוזות הילדות) – למרות המכשולים הרבים הצליחה קבוצת חסרי הדיור להשיג את המטרה האינסטרומנטלית שלשמה הוקמה, והתוכנית לבנייה עצמית בשכונה התממשה. אף שלא רק חברי הקבוצה נהנו מדיור בר השגה, אלא גם חסרי דיור אחרים מהשכונה, היה היקף הבנייה מצומצם. נבנו 24 דירות מתוך 240 יחידות דיור שהיו אמורות לתת מענה לצורכי הדיור בשכונה (ועדת היגוי מורשה, 1981).

אי הצלחה בשינוי סדר העדיפויות במדיניות השיכון – אף שההתארגנות הוקמה לא כדי לשנות את סדר העדיפויות במדיניות השיכון והמסרים והדרישות לשינוי מדיניות היו מהלך טקטי, העלה המאבק על סדר היום הציבורי את סוגיית סדר העדיפויות. סקירת מדיניות השיכון בשנים שלאחר הפעילות של מחקרנו (כרמון, 1999) מצביעה על כך שלא חל שינוי בסדרי העדיפויות של משרד הבינוי השיכון.

דיון

המחקר שנסקר במאמר זה נועד לתרום ידע תיאורטי ויישומי חדש אודות התארגנות חסרי דיור למימוש זכותם לדיור בר השגה (בסכסוד ציבורי) בשכונתם ("מחוזות הילדות"). מבחינה תיאורטית המאמר מציג מערכת מושגית שפותחה לצורך בחינת גורמים המשפיעים על דפוסי הפעולה של התארגנות מסוג זה ועל תרומתם להצלחתה. המערכת עומדת על שני מושגים מרכזיים: משאבים העומדים לרשותם של חסרי הדיור או מגויסים בידם וחסמים הנחלקים לחסמי השתתפות ולחסמי שיתוף. המערכת המושגית נבנתה על בסיס שתי גישות משלימות להסברת השתתפותם (או אי השתתפותם) של תושבים: גישת המשאבים, המדגישה את תהליך הגיוס וההפעלה של משאבים הנחוצים להתארגנות אפקטיבית, וגישת החסמים, המדגישה את מרכזיותם של חסמי השתתפות וחסמי שיתוף. החלק הראשון של הדיון מתמקד בבחינת הממצאים הנוגעים ליחסי הגומלין בין הגורמים השונים ולהשפעתם על דפוסי הפעולה ועל ההצלחה של ההתארגנות. בהקשר זה הוא מציג מספר כיוונים לבדיקה במחקרים עתידיים. החלק השני עוסק בשתי סוגיות תיאורטיות רלוונטיות, המעסיקות חוקרים מגישת גיוס המשאבים וחוקרים מגישת החסמים. בהקשר של גישת החסמים תידון שאלת הנחיצות והתרומה המעשית של שיתוף תושבים חסרי דיור. שאלה זו חשובה ועדכנית, מכיוון שמצד אחד יש דרישות ציבוריות להקים תוכניות חדשות לשיתוף תושבים בתחום הדיור, ומהצד האחר מוצגות עדויות רבות על חסמים שונים המובילים לכישלון של תוכניות שיתוף במסגרת שיקום והתחדשות עירונית (ראו סקירת הספרות). בהקשר של גישת גיוס המשאבים תידון שאלת ה"מחיר" שמשלמת ההתארגנות לספקי המשאבים החיצוניים. לטענת חוקרי הגישה מחיר זה מעמיד בסימן שאלה את התרומה של משאבים אלה לאפקטיביות של ההתארגנות. החלק השלישי של הדיון מציג לקחים יישומיים בנוגע להגברת האפקטיביות של מאבקים שכונתיים של חסרי דיור.

יחסי הגומלין בין חסמי השתתפות ושיתוף לבין מקורות המשאבים

יחסי גומלין בין חסמי השתתפות לבין מקורות המשאבים – מניחות המקרה עולה שחסמי השתתפות, בעיקר חסמים אישיים וקבוצתיים, השפיעו בעיקר בשלב הראשון של ההתארגנות, בעיקר על קצב ההתארגנות. חסמים אלה באו לידי ביטוי בהעדר מוטיבציה של חסרי הדיור להתגייס, להקים ולהפעיל התארגנות אפקטיבית לעזרה עצמית ובמחסור בידע איך עושים זאת. המשאבים שסייעו להתגבר על חסמים אלה היו בעיקר משאבים שסיפק לקבוצה פרויקט השיקום – העובד הקהילתי שסייע לקבוצה לקום ולהתארגן ואנשי המקצוע (עורך דין וארכיטקט) שגויסו במימון פרויקט השיקום לסייע לקבוצה,

לאורך שנה בקירוב, לגבש תוכנית אופרטיבית לדיור בר השגה בשכונה. חסם השתתפות אחר, שבא לידי ביטוי בשלב השני, היה קונפליקטים בין קבוצתיים בשכונה, ובעיקר בין בעלי הדירות המבוגרים לבין חסרי הדירות הצעירים. אלה הקשו להפוך את הבנייה החדשה והבנייה המשותפת בכללה לסוגיה מרכזית. המשאב העיקרי שסייע להתמודד, לפחות זמנית, עם חסם זה היה משאבי הקבוצה עצמה – התמדה ונחישות שיצרו עניין והובילו את צעירי השכונה ולאחר מכן את השכונה כולה לתמוך בתוכניתם.

יחסי הגומלין בין חסמי שיתוף לבין מקורות המשאבים – חסמי שיתוף הקשו על פעילות קבוצת חסרי הדיור בשלב השני והשלב השלישי של פעילותה. הקבוצה נאלצה להתמודד עם מגוון חסמי שיתוף: חסמי נגישות, אינטראקציות לא מספקות עם השירותים (הנהלת הפרויקט) וחסמי ניגוד עניינים בין מדיניות ארצית לצרכים מקומיים. לחסמי השיתוף היתה השפעה רבה על ההחלטה לשנות את דפוס הפעולה מעזרה עצמית ושיתוף פעולה לדפוס אחר שהתאים יותר להתמודדות עם החסמים. למקורות המשאבים שגויסו, הסטודנטים האקטיביסטים, היתה השפעה רבה על הדפוס הנבחר – פעולות מחאה ומסרים בוטים נגד התנהלות פרויקט השיקום והתמודדות בבחירות לוועד השכונה מתוך תקווה לקדם את התוכנית בדרך זו. כאשר התברר שלמרות הניצחון בבחירות, אין הרשויות מוכנות לקדם את תוכניתן, היו המשפחות מוכנות להסלים את המאבק. ההחלטה להקים התנחלות בשכונה הושפעה ממקורות המשאבים החדשים שגויסו, במיוחד מתנועת שלום עכשיו. אלה אפשרו ליזום פעולת ראויה ציבורית – הקמת ההתנחלות בשכונה. התקווה היתה שהחשיפה התקשורתית תאפשר לגייס תמיכה ציבורית ופוליטית רחבה ותאלץ את משרד השיכון לשנות את גישתו, כפי שאכן קרה. זאת ועוד, ההתנסות בפעילות האקטיביסטית תרמה להעצמת חברי הקבוצה והגבירה את מחויבותם החברתית ואת מודעותם הפוליטית. ביטוי מובהק לכך היה הקמת עמותה לשינוי חברתי שהמשיכה לפעול לאורך זמן ויצרה מוקד כוח עצמאי לצעירי השכונה. עם זאת, כפי שהראינו בסעיף הקודם, תרמו המשאבים שגויסו להצלחה מקומית וחלקית בלבד, ולא הובילו לבנייה מסיבית בשכונה ולשינוי סדר העדיפויות של משרד הבינוי והשיכון.

גישה התורמת להבנת שינויים בדפוסי פעולה של התארגנויות לעזרה עצמית, כמו אלה שהתחוללו במקרה הנחקר, מוצגת במודל לבחינת יחסים אסטרטגיים שמציע טורצ'ינר (Torczyner, 1978). לפי המודל, דפוסי הפעולה שהתושבים נוקטים מול ממסדים שונים (שיתוף פעולה, עימות או משא ומתן) נגזרים מהערכתם את יחסי הגומלין ויחסי הכוח. כאשר יש הסכמה עם הממסד, אז דפוס הפעולה הוא שיתוף פעולה. כאשר הממסד מסרב לשותף פעולה (חסמי שיתוף), הארגונים נאלצים להיכנס לעימות ומאבק, כדי לצבור משאבי השפעה פוליטית שתוביל לשינוי יחסי הכוח ותביא את גורמי הממסד להיכנס איתם למשא ומתן על תביעותיהם.

הממצאים מהמקרה הנחקר מאפשרים להציע מספר טיעונים (propositions) לבחינה במחקרים עתידיים בהקשר של יחסי הגומלין בין חסמי שיתוף והשתתפות, מקורות משאבים, דפוסי פעולה ותוצאות בהתארגנויות של חסרי דיור המוקמות בשכונות מצוקה:

א. המשאבים שמספקת תוכנית השיתוף (כגון עבודה קהילתית וייעוץ תכנוני), במיוחד בשלב הראשון של ההתארגנות, עשויים להשפיע רבות על היכולת להתגבר על חסמי השתתפות אישיים ותוך קהילתיים, המקשים על הקמת קבוצות לעזרה עצמית של חסרי דיור.

ב. משאבים ממסדיים במסגרת התוכנית לשיתוף תושבים מעודדים דפוסי פעולה, המבוססים על שיתוף פעולה בין קבוצות לעזרה עצמית לגורמים המשתפים. שיתוף מוצלח יכול להוביל לפיתוח תוכניות דיור בנות השגה ברמת השכונה (מחוזות הילדות) ולתהליכי העצמה בקרב חסרי הדיור השותפים לפיתוח התוכנית. תהליכי העצמה הופכים את הקבוצה לגורם משמעותי שיכול להתגבר על חסמים תוך קהילתיים.

ג. חסמי הדרה ומדיניות (חסמי שיתוף) פוגעים באפשרות לשיתוף פעולה של ההתארגנות עם ה"משתפים" ומעלים את הצורך לחפש משאבים חלופיים, חוץ ממסדיים, הנחוצים להתמודדות עם החסמים, בעיקר משאבי השפעה ציבורית ופוליטית. פעילות בזירה הציבורית (במיוחד התקשורתית) יוצרת אצל משאבי ההשפעה הפוליטית עניין בשיתוף פעולה עם ההתארגנות.

ד. משאבי השפעה פוליטית חוץ ממסדיים, המגויסים לטובת ההתארגנות, יכולים לתרום לשימוש אפקטיבי בדפוסי פעולה אקטיביסטיים.

ה. התנסות אקטיביסטית מוצלחת ושיתוף פעולה מועיל עם משאבים המשמשים להשפעה פוליטית יכולים לתרום למיסוד הפעילות ולהקמת מוקד כוח עצמאי, ארגון פורמלי, לשינוי חברתי בשכונה.

ו. היענות הממסד לתביעות ההתארגנות לפתרון דיור בר השגה בשכונה יכולה להוביל להפסקת המאבק ולחזרה לדפוסי של שיתוף פעולה לשם מימוש חלק מהתביעות.

ז. מאבק מקומי מוצלח על דיור בר השגה בשכונה, המבוסס על עיקרון של עזרה עצמית, יכול להתגבר על חסמי שיתוף ברמה הטקטית, אך מוגבל ביכולתו לשנות סדרי עדיפויות של מדיניות ברמה הארצית.

האם תוכניות לשיתוף תושבים תורמות להשתתפות אפקטיבית?

בשנות ה-60 הונהגו בארצות רבות תוכניות משמעותיות לשיתוף תושבים במסגרת פיתוח עירוני בשכונות מצוקה (Kauffman, 1995). בשנות ה-80 החלו להנהיג גם בישראל,

בעיקר במסגרת פרויקט שיקום שכונות ופרויקטים אחרים לפיתוח עירוני. כפי שתואר לעיל, יש ביקורת בספרות על התרומה של תוכניות השיתוף להשתתפות אפקטיבית של התושבים. בשונה מחלק מהמחקרים, ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על תמונה מורכבת. מצד אחד הממצאים מצביעים על החיוניות של משאבי שיתוף ממסדיים, בעיקר עבודה קהילתית ומשאבים מקצועיים, המגיעים במסגרת תוכנית השיתוף לייזום ולהקמה של קבוצות לעזרה עצמית בקרב אוכלוסיות מוחלשות ומודרות. קבוצות שמצליחות לפתח מענים בני השגה מאפשרות תהליכי העצמה ויכולות להפוך למוקד כוח חדש המאפשר גיוס, איגום והפעלת משאבים נחוצים. מהמחקר אפשר להסיק שמשאבי תוכנית השיתוף יכולים להיות מקור משאבים משמעותי (ובדרך כלל יחיד) להסרת חלק מחסמי השיתוף. אולם מהצד האחר הממצאים מצביעים גם על עוצמתם של חסמי השיתוף, במיוחד ברמת המדיניות, המקשים מאוד על האפקטיביות של ההשתתפות. התמודדות עם חסמים אלה דורשת, כפי שטוענת גישת גיוס המשאבים, פעולות אקטיביסטיות כמו עימות עם הממסד וניהול מאבקים ציבוריים, כדי לרכוש משאבי השפעה פוליטית (Gamson, 1990). ניתוח המקרה הנחקר מלמד, שאי אפשר להסתפק, כפי שמציע קאופמן (Kauffman, 1995), בשיפור התקשורת בין הגורמים המשתפים לתושבים, כדי להתמודד עם חסמי שיתוף תושבים. ההתמודדות עם חסמי מדיניות יכולה להיות על ידי הסרת חסמים "מלמעלה" ברמה הממסדית (Ravensbergen, & VanderPlaat, 2010), למשל על ידי הגדלת ההלימה בין מדיניות דיור מקומית למדיניות דיור ממשלתית. ההתמודדות עם החסמים יכולה להיות גם "מלמטה", בהנגשת משאבים נחוצים להשפעה פוליטית לקבוצות בשכונות מצוקה (Freeman, 1979); למשל על ידי פיתוח רשתות תמיכה של ארגונים אזרחיים ואקטיביסטיים חברתיים, שסייעו להתארגנות חסרי דיור בשכונות בתהליכי גיוס משאבים ובפיתוח מאבקים ציבוריים וניהולם.

האם גיוס משאבים חיצוניים פוגע בהתארגנות?

גישת גיוס המשאבים מעלה את סוגיית התלות במשאבים, המגיעים מחוץ לקהל היעד שלמענו פועלת ההתארגנות, והמחיר על השימוש בהם (Skocpol, 2003). כאשר מדובר במשאבים ממסדיים, עולה החשש של קואופטציה (cooptation), שיתוף לכאורה שתכליתו לרסן את ההתארגנות ואת מנהיגיה ולמנוע עימות (Lofland, 1996). שיתוף פעולה עם תנועות פוליטיות מעלה את החשש שינצלו את ה"מוחלשים" לקידום אידיאולוגיות ואינטרסים פוליטיים שלהן (Lofland, 1996). ניתוח המקרה מצביע על כך שהיחסים בין מקורות המשאבים החיצוניים לבין ההתארגנות היו הדדיים, ושני הצדדים תוגמלו. בשלב ההקמה זכתה ההתארגנות למשאבים חיוניים שאפשרו לגבש קבוצה לעזרה עצמית ולפתח תוכנית אופרטיבית להשגת פתרון דיור בשכונה. הנהלת הפרויקט זכתה להערכה על הצלחתה להקים מערכת שיתוף תושבים נרחבת ולפתח תוכנית חדשנית

(ביגלמן, 1991). הקמת ההתנחלות, שהפכה למוקד השפעה, לא היתה מתאפשרת ללא הסיוע של מחנה השלום. התומכים החיצוניים בהתנחלות זכו לחשיפה תקשורתית רבה שאפשרה להם להעביר מסרים חשובים מבחינתם בסוגיות של שלום וחברה (רשף, 1996). מבחינה תיאורטית אפשר לטעון, שכאשר שיתוף הפעולה בין התארגנות לצורך עניין מסוים לבין גורמי משאבים, ממסדיים או חוץ ממסדיים, נעשה אד-הוק, כפי שהיה במקרה הנחקר, סוגיית התלות והמחיר משמעותית פחות מאשר במקרים שבהם התלות במשאבים חיצוניים נמשכת לאורך זמן.

לקחים יישומיים

אחת ממטרות המחקר היתה להפיק לקחים יישומיים באשר לדרך להגביר את האפקטיביות של התארגנויות שכונתיות לשם דיור בר השגה בשכונות מצוקה. התיאור המפורט של פעילות ההתארגנות שנחקרה מעלה תרומה חשובה על רקע מחסור בתיאורים מסוג זה בספרות המחקרית הישראלית. המקרה הנחקר מצביע על הפוטנציאל של התארגנות מקומית בשכונות מצוקה, בדמות קבוצת בנייה עצמית של דיור בר השגה. גישה זו מאפשרת להזיל את הבנייה, לממש את הזכות לדיור בשכונה ולהעצים את חברי הקבוצה. אף שההתארגנות שנחקרה הצליחה להשיג מענים חלקיים בלבד, ולא הובילה לשינוי במדיניות, ניתן להפיק מספר לקחים יישומיים בנוגע להתמודדות עם חסמי שיתוף והשתתפות המונעים, פעמים רבות, הקמת התארגנויות לעזרה עצמית בתחום הדיור או מונעים מהן להגיע למטרותן. לקח חשוב הוא הצורך של התארגנויות מסוג זה לשלב בין דפוס פעולה של שיתוף פעולה ועזרה עצמית לבין דפוס פעולה אקטיביסטי של מאבק ושימוש במשאבי השפעה פוליטיים. לקח זה רלוונטי לא רק לחברי התארגנות זו, אלא גם לסוכני שינוי, בעיקר מארגנים קהילתיים (Organizers), שאמורים לסייע לחסרי הדיור להתארגן ולפעול לאורך זמן. לקח חשוב אחר הוא הצורך לפעול בצורה שיטתית – תחילה לגבש את הקבוצה, לאחר מכן למצוא פתרון דיור אופרטיבי ורק אז לפעול למימוש. אף שהקהילה השכונתית סובלת, לעתים קרובות, מקונפליקטים בין קבוצות שונות, חשוב למצוא את הדרך לגייס תמיכה רחבה בשכונה כמו גם תמיכה ציבורית רחבה מחוץ לשכונה. דרך יעילה לגיוס משאבי השפעה פוליטיים היא שימוש בכלי התקשורת והבלטת ההקשרים הכלל חברתיים (הקשרי המקרו) שמונעים פתרון למצוקתם של חסרי הדיור (הקשרי המיקרו). הניתוק בין ביטויים של בעיות חברתיות ברמה האישית והמקומית (מיקרו) להקשרים הפוליטיים והכלל חברתיים (מקרו) מקשה על קידום שינוי קהילתי וצדק חברתי (Shamai & Boehm, 2001).

המחקר מלמד על חשיבות פרויקטים להתחדשות עירונית לעידוד השתתפות חסרי דיור בפיתוח ובקידום מעני דיור בר השגה בשכונותיהם. אחת המסקנות מהמקרה הנחקר היא שהתארגנות אקטיביסטית מקומית יכולה להוביל להישגים קהילתיים, אבל מתקשה לחולל שינוי במדיניות הארצית, כפי שהצליחו לעשות חלק ממאבקי הדיור הארציים. על כן חשוב שהפעילות תוביל, כמו במקרה הנדון, להקמת ארגון פורמלי מקומי לשינוי חברתי שיהיה מסגרת קבועה לאיגום והפעלת משאבים לשם קידום אינטרסים של קבוצות מוחלשות בקהילה. ברמה הארצית, הצטרפות ארגונים מקומיים של חסרי דיור לתנועות מחאה ארציות יכולה להוביל לשילוב בין מאבק ארצי על רפורמה במדיניות הדיור לבין מאבקים מקומיים על דיור בר השגה. על מאבקים אלה לדרוש, לא רק שינוי במחירי הדירות, אלא פיתוח תוכניות לפיתוח עירוני באזורי מצוקה, המבוססות על עקרון שיתוף התושבים ואשר יכללו מנגנונים שונים לצמצום חסמי שיתוף והשתתפות ולגיוס משאבים ברמה הקהילתית והכלל חברתית.

מקורות

- אופק, ח' (1986). דפוסי מוביליזציה בשכונות מצוקה סביב סוגיית השיכון הציבורי (עבודת דוקטור). אוניברסיטת תל אביב.
- אלתרמן, ר' והיל, מ' (1988). הערכת מדיניות ביזור הסמכויות בפרויקט שיקום השכונות: תהליך ביצוע רצוף פרדוקסים. מגמות, לא (3-4), 322-341.
- ביגלמן, ש' (1991). דו"ח הערכה פרויקט שיקום שכונות במוסררה, 1979-1990. ירושלים: החברה לשיקום שכונות, הסוכנות היהודית.
- ביטון, א' (2009). פרויקט שיקום שכונות – תמונת מצב. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר.
- בכר, א' (1983). נצא מפה לאחר ששיקום השכונות יזו, מעריב (3 בפברואר).
- גלילי, ל' (1982). שלום עכשיו במוסררה. הארץ (24 בדצמבר).
- גלילי, ל' (1983א). התנחלות ראויה הוקמה במקלט בשכונת מוסררה. הארץ (3 בפברואר).
- גלילי, ל' (1983ב). תושבי שכונות מצוקה הפגינו בירושלים. הארץ (27 בפברואר).
- דרי, ד' (1992). מחאה פוליטיקה וחידושי מדיניות: המאבק לדיור. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- ועדת היגוי מורשה (1981). הצעת תקציב ותוכנית עבודה לשנת הכספים 1981. ירושלים: שיקום שכונת מורשה.
- חסון, ש' (1987). מחאת הדור השני. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסון, ש' וקרייני מ' (עורכים). (2006). הערבים בישראל הסמים בפני שוויון. ירושלים: מכון פלודסהיימר למחקרי מדיניות.
- יונה, י' וספיק, א' (עורכים). (2013). אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוכנת, המחאה החברתית 2011-2012. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, נ' (1982). עובדים עלינו בעיניים. קול ירושלים (27 באוגוסט).
- כהן, ר' (1983). התנחלות במוסררה עסק טוב. כל העיר (6 במאי).
- כהן, ר' (2008). המלחמה על הבית. ידיעות אחרונות.
- כורזים, י' (2001). עבודה קהילתית ממסדית וחוף-ממסדית בישראל: האם כיוונה לקראת מאזן כוחות חדש? חברה ורווחה, כב (3), 325-334.
- כרמון, נ' (1999). מדיניות השיכון בישראל: 50 השנים הראשונות. בתוך ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל (עמ' 381-436), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוי, ר' (1982). האם מוסררה מתחסלת. כל העיר (4 במאי).
- לרמן, י"ל (1998). תוכנית הרחבת הדיור של פרויקט שיקום השכונות: עקרונות, שיעור המימוש, עלות ותועלת. מגמות, לא (4-3), 409-427.
- מאירי, ב' (1982א). יורדים על מוסררה. מעריב (1 באוקטובר).
- מאירי, ב' (1982ב). הצעירים זכו לרוב מכריע בבחירות לוועד מוסררה. מעריב (7 בדצמבר).
- מנוחין, י' (2010). אקטיביזם ושינוי חברתי. ירושלים: ספרי נובמבר.
- סלייפר, י' (1979). השיכון העירוני בשנות המדינה. ביטחון סוציאלי, 18-19, 5-21.
- עצמון, י' (1988). השתתפות תושבים בשכונת שיקום ירושלמית: הזדמנות להשפעה או מראית עין. מגמות, לא (4-3), 363-383.
- פינסטר, ט' (2012). עיר. בתוך א' אדלמן, מ' גבעוני ונ' ירון (עורכים), קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי (עמ' 259-263). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

צ'רצ'מן, א' (1988). שיתוף התושבים בפרויקט שיקום השכונות: מטרות ואמצעים. מגמות, לא (4-3), 262-242.

צ'רצ'מן, א' וסדן, א' (עורכות). (2003). השתתפות – הדרך שלך להשפיע. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קאופמן, ר' וגדרון, ב' (2006). מיסוד והתמחות המחאה? מאפיינים ומגמות בהקמת ארגונים לשינוי חברתי בישראל. באר שבע: המרכז לחלק המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קסלר, ג' (1981), נמשכת הפגיעה בזוגות הצעירים, מעריב (13 בנובמבר).

רפטוב, א' ווייס-גל, ע' (2011). עד כמה עובדים קהילתיים משתפים את הציבור בהתערבויותיהם הקהילתיות. חברה ורווחה, 31 (4), 605-579.

רשף, צ' (1996). שלום עכשיו. ירושלים: כתר.

שמשוני, ד' (2002). שיקום שכונות – פוליטיקה של שינוי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

שפירו, ש' (1988). סוגיות בהערכת שינוי חברתי מכוון: פרויקט שיקום שכונות. מגמות, לא (4-3), 285-269.

Brager, G., Specht, H., & Torczyner, J. (1987). *Community organizing*. NY: Clumbia University Press.

Coulton, C., Chan, T., & Mikelbank, K. (2011). Finding place in community change initiatives: Using GIS to uncover resident perceptions of their neighborhoods. *Journal of Community Practice*, 19 (1), 10-28.

Fisher, R. (1994). *Let the people decide: Neighborhood organizing in America*. New York: Twain.

Freeman, J. (1979). Resource mobilization and strategy: A model for analyzing social movement organizations actions. In M. N. Zald & J. D. McCarthy (Eds.), *The dynamics of social movements* (167-189). Cambridge, Mass: Winthrop.

Gamson, W. A. (1990). *The strategy of social protest* (2nd.ed.). Belmont, Cal.: Wadsworth.

Kauffman, S. E. (1995). Conflict and conflict resolution in citizen participation programs. *Journal of Community Practice*, 2 (2), 33-54.

- Jorgensen, D. L. (1989). *Participant observation: A methodology for human studies*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lofland, J. (1996). *Social movement organization: Guide to research on insurgent realities*. New York: Aldine de Gruyter.
- London, B. & Palen, J. (1984). *Gentrification, displacement and neighborhood revitalization*. Albany: State University of New York.
- Ravensbergen, F. & VanderPlaat, M. (2010). Barriers to citizen participation: The missing voices of people living with low income. *Community Development Journal*, 45 (4), 389-403.
- Shamai, M. & Boehm, A. (2001). Politically oriented social work intervention. *International Social Work*, 44 (3), 343-360.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished democracy :From membership to management in American civic life*. Oklahoma:University of Oklahoma Press.
- Torczyner, J.(1978). Dynamics of strategic relationships. *Social Work*, 23 (6), 467-474.
- Yin, R. K. (2013). *Case study design and methods*. Newbury Park, CA: Sage.